

Viktorija Žilinskaitė-Vytienė,
Dalia Čiupailaitė,
Kęstas Kirtiklis

Informacijos visuomenė: pamatinė sąvoka ar madingas raktazodis?¹

Santrauka. *Straipsnyje metateoriškai analizuojami informacijos visuomenės tyrimai. Tyrimo objektas – labiausiai cituojami šiai temai skirti sociologijos ir komunikacijos mokslų straipsniai, publikuoti tarptautinėje Web of Science duomenų bazėje. Išnagrinėję, kokiais būdais informacijos visuomenė konceptualizuojama, kokiuose kontekstuose ji aktualinama, kokias funkcijas ši sąvoka atlieka, straipsnio autoriai teigia, kad pagrindiniai debatai šiame lauke yra ne teoriniai ar metodologiniai, bet normatyviniai – tarp informacijos visuomenės entuziastų ir jos kritikų, o patys informacijos visuomenės tyrimai veikiausiai atliepia vyraujančių politinio ir viešojo diskursų nuostatas nei mokslinį interesą.*

Pagrindiniai žodžiai: *informacijos visuomenė, mokslo sociologija, kritinė teorija, Web of Science duomenų bazė.*

Key words: *information society, sociology of science, critical theory, Web of Science DB.*

Šiandien informacijos visuomenės tyrimai toli gražu nebėra tokia svarbi socialinių mokslų ir socialinės politikos tema kaip amžių sandūroje. Informacijos visuomenės tyrimų iškilimas ir nuosmukis, jų tapimas kasdien vartojamu terminu (kas šiandienos populiariajame diskurse abejoja, kad gyvename informacijos visuomenėje?), jų „pralaimėjimas“ naujesnėms, patrauklesnėms temoms, tokioms kaip *kūrybos* ar *išmani* visuomenė, kelia įdomių klausimų ne tik apie pastarųjų laikų socialinę raidą, bet ir apie

mokslo savivokos tendencijas. Vienas jų – ar informacijos visuomenės terminą vartojantiems mokslo tekstams jis yra pamatinė sąvoka, ar tėra mados ar matomumo sąlygotas raktazodis.

Kaip atrodo informacijos visuomenės teorijos ir tyrimų laukas? Būta bent keleto bandymų pateikti jo analizę. Praeito amžiaus pabaigoje pasirodžiusi Franko Websterio knyga *Theories of the Information Society* (2006 / 1995) tebėra iki šiol nepranoktas problematikos įvadas, nuo kurio atsispiria tolesnės analizės bandymai.

¹ Straipsnis parengtas pagal projekte „Informacijos visuomenės tyrimai: nauja metodologinė paradigma?“ atliktą tyrimą, finansuotą Lietuvos mokslo tarybos (sutartis Nr. MIP-072/2014).

Mokslo raidos refleksijos požiūriu reikšminga, kad šiuose darbuose (pvz., Fitzpatrick 2002; Hassan 2008; Manovich 2008; Peters 2016; Šaulauskas 2000a, 2000b, 2002, 2003) buvo apibendrinamos teorijos, o ne jų taikymas tyrimuose. Informacijos visuomenės teorijas analizavę autoriai veikiau linko į idėjų istoriją nei mokslo sociologiją. Skirtingai nei teorijos (kurios stereotipiškai siejamos su maža savikaina), empiriniai tyrimai veikiami ne tik visuomeninio intereso, bet dar labiau visuomeninio finansavimo. Tad tyrimų, tiksliau, jų pagrindu parengtų straipsnių analizė gerokai vaizdžiau gali parodyti tikrą ar tariamą jų objekto visuomeninį rezonansą.

Šiame straipsnyje mes ir analizuojame, kiek informacijos visuomenės tyrimai buvo svarbūs gaunamu žinojimu apie visuomenę, o kiek savo atitikimu XX a. pabaigos viešosios nuomonės ir socialinės politikos nuostatas. Tikėtina, kad politinė informacijos visuomenės kūrimo ir plėtros svarba (plg. Bangemann et al. 1994) skatino formalų mokslinių tyrimų priskyrimą informacinės visuomenės tyrimų grupei. Aktuali, nacionalinį interesą atitinkanti sritis sulaukia savo mokslinių tyrimų ir ekspertinės veiklos finansavimo, tačiau į jį gali pretenduoti tik ekspertai, kurių kompetencija matuojama mokslo publikacijomis. Siekdami gauti arba jau gavę finansavimą veikloms, mokslininkai jas pozicionuoja kaip aktualias ir svarbias, įtraukdami politines aktualijas atitinkančius raktažodžius, kurie nebūtinai yra esminiai jų tyrimui. Nors, aišku, ta pati taisyklė galėtų galioti ir teoriniams veikalams, iš jų socialiniuose moksluose tikimasi sociali-

nės kritikos arba gebėjimo numatyti raidos tendencijas, o ne esamos visuomenės būklės diagnozės. Dėl to teoriniai veikalai turėtų disonuoti su politiniu diskursu, kvestionuoti jį, prognozuoti pokyčius, o empiriniai – rezonuoti. Tai skatina kelti hipotezę, kad informacijos visuomenės terminas mokslo publikacijose dažnai vartojamas ne kaip analitiniam modeliui aktuali sąvoka, o kaip raktažodis, pozicionuojantis publikacijos autorių kaip aktualaus diskurso dalyvį.

1. Mokslo vieta visuomenėje: paskata atitikti politinį diskursą

Informacijos visuomenės tyrimai itin glaudžiai susipynę su valstybiniais ir / ar visuomeniniais interesais. Nors vertinti mokslą naudos visuomenei kriterijumi jau kuris laikas įprasta, pastaruoju metu jo reikšmė tik didėja. „Europoje, kaip ir kitur pasaulyje, svarstymai apie mokslo vietą visuomenėje nėra nauji. Tačiau šių diskusijų aktyvumas, mokslo politikos reikšmingumas politikos darbotvarkėse ir pastarojo meto reformų apimtys yra gerokai didesnės nei anksčiau“ (Mejlgaard and Bloch 2012; 696).

Mokslo politikoje nėra vienodo požiūrio į mokslo tyrimų kryptių formavimą. Jų skyrimas priklauso nuo to, kas suvokiama kaip valdymo objektas – procesai ar jų rezultatai, – ir kas turėtų nustatyti tyrimų svarbą – mokslininkų bendruomenė ar visuomenė (Glerup and Horst 2014; 35). Vidinis mokslo reguliavimas siejamas su refleksyvumo požiūriu, kai manoma, kad mokslininkai turi patys priimti sprendimus dėl visuomenės problemų ir jų sprendimų ir taip suteikti kryptį mokslo tyrimų rezultatams.

Vidinis mokslo reguliavimas siejamas ir su demarkaciniu požiūriu, teigiančiu, kad mokslas, siekdamas išlikti neutralus, turi kvestionuoti savo siekius ir metodus bei kurti žinias, atsi-ribodamas nuo vertybių. Išorinio reguliavimo poreikio vertinimas skiria indėlio ir integracijos požiūrius. Pirmasis orientuojasi į rezultatų, antrasis – į procesų valdymą. Nė vienas iš šių požiūrių neatmeta mokslo naudos visuomenei svarbos, kurios įrodymas siekiant užsitikrinti finansavimą paprastesnis, jei atitinka politikos darbotvarkėje esančias prioritetines problemas.

Šitoks mokslo ir visuomenės santykis, kaip minėta, nėra naujiena. Po Antrojo pasaulinio karo Masačusetso technologijų instituto profesorius ir Karnegio mokslo instituto (*The Carnegie Institution for Science*) prezidentas Vanevaras Bushas įrodinėjo federalinio finansavimo svarbą mokslo atradimams, susijusiems su saugumu (Slaughter and Rhoades 2004; 46). Visgi mokslo inovacijų komercializavimo šuolis siejamas su Šaltojo karo pabaiga ir ekonominės konkurencijos didėjimu (Slaughter and Rhoades 2005; 540).

Pastaruosius dvidešimt penkerius metus mokslo interesus ėmė diktuoti ne tik mokslo politika, bet ir komercinis interesas. Tai ypač matoma informacijos visuomenės tyrimuose. Informacijos visuomenė tapo politine siekiamybe, nes buvo manoma, kad ji laiduoja ekonominį augimą ir neša pelną. Politikoje pradėtos kurti informacijos visuomenės stiprinimo gairės (Bangemann et al. 1994; *Lietuvos...* 2005). Informacijos visuomenė aktualinta kaip savaimė

suprantamas siekinys, kuris atliepė mokslo tyrimų formuluotes.

Mokslo kaip socialinės institucijos įvaizdis išreiškia „jame glūdintį visuomenės turimą vaizdinį“ (Borghini 2015; 135). Šį teiginį patvirtina informacijos visuomenės tematika. Visi žino, kad informacijos visuomenė yra aktuali, tačiau politikoje ir kasdienybėje, negalint paaiškinti jos modelio, telieka interneto vartojimas ir informavimas apie politinius sprendimus, kurie pradeda dominuoti mokslo tekstuose. Taigi, galima sakyti, kad mokslo naudos visuomenei samprata kyla ne tik iš mokslininkų požiūrio į tyrimų teikiamą naudą (institucijų ir mokslo projektų finansavimo vertinimas, įprastai atliekamas tokių pat mokslininkų, sustiprina jo buvimą „socialiai privilegijuotu kaip gavusiu teisę objektyvacijai, įtvirtinančiai objektyvumą ir universalumą“ (Bourdieu 1988; xii)), bet pasireiškia ir finansavimo siekiu, atspindinčiu ir politikos darbotvarkės turinius². Taigi požiūris į informacijos visuomenės analizę, išreikštas mokslo tekstuose, dažniau parodo, kaip mokslininkai suvokia problemos aktualumą politikoje, nei jų pačių požiūrį į problemą.

Amžių sandūroje padidėjo susidomėjimas mokslu kaip socialine praktika (pvz., Bauer et al. 2000; Sturgis and Allum 2004; Thorlindsson and Vilhjalmsson 2003; Pardo and Calvo 2002; Thurk and Fine 2003). Taip pat padaugėjo mokslo ir visuomenės santykių analizuojančių publikacijų, kuriose tvirtinama, kad „nuotolis tarp mokslo ir visuomenės suiro dėl šiuolaikinių žinių visuomenių augimo“ (Elam and Bertilsson

² Konjunktūros poveikį socialiniams mokslams Lietuvoje išsamiai tyrė Gedutis (2012) bei Gedutis ir Kraniauskas (2013).

2003; 233). Dėmesio susilaukė mokslo žinių sklaida visuomenėje (Thurk and Fine 2003), pažymėta, kad, nepaisant mokslininkų eksperinio dalyvavimo vertinant mokslinių tyrimų finansavimą ir švietimo sistemoje, iki šiol gausu vertinimų ir mokyklose dėstomų teorijų, kurios pripažintos nebegaliojančiomis (Thérèse and Martin 2014; 217). Tai matyti ir informacijos visuomenės tematikoje. Mokslui pradėjus domėtis kūrybine ir išmaniaja visuomenėmis, politikoje dar kurį laiką buvo informacijos visuomenė kaip siekis, kurio siekiama stereotipiniais būdais.

Mokslo svarbos ir vaidmens visuomenėje pagrindimas atsispindi kasdienėje kalboje, konkrečiai – joje pradėtuose vartoti moksliniuose terminuose. Terminai, kaip antai socialinės klasės, visuomenių tipai, iš mokslinių tampa kasdieniais, pakeisdami savo vaidmenį. Iš kategorizuojančių jie tampa „apčiuopiamos“ tikrovės žymenimis. Informacijos visuomenės terminas – vienas tokių. Reikia pasakyti, kad, nepaisant mokslinio lavinimo tikslų – parengti informuotus piliečius, galinčius atsakingai vertinti su mokslu susijusius visuomenės ypatumus, jis greičiau formuoja įsitikinimą apie nusimanymą moksle. „Mokslo edukacija turi sukurti informuotus piliečius, pasiruošusius priimti atsakomybę su mokslu susijusiais visuomenės klausimais“ (Mansour and Nasser 2009; 289). Su laiku šis įsitikinimas persmelkia mokslą reguliuojančias institucijas, kurios nebelaiko mokslininkų kompetentingesniais vertinti visuomenės problemas, kurias tradiciškai sprendė mokslas. Dėl to stiprėja mokslo prisitaikymo prie politikos diskurso temų tendencija.

2. Teoriniai modeliai ir empiriniai tyrimai: erdvė pamatinių sąvokų ir madingų raktažodžių raiškai

Dažnai manoma, kad mokslo politika iš principo turėtų veikti mokslo tyrimų tematiką, bet ne mokslškumo kriterijus, nes finansuoti parengtų projektų kokybę vertina patys mokslininkai (savo organizacijų deleguoti ekspertai). Siekdami sužinoti, kaip moksliniai tyrimai siejasi su politikos diskursu, analizuojame, koks sąryšis tarp informacijos visuomenės sąvokos ir analizuojamo reiškio.

Mokslškumo komponentai, apimantys sisteminius tyrimo metodus, duomenų analizės būdus, loginį įrodymų vertinimą ir teorizavimą, dažnai laikomi savaime suprantamais pagal nutylėjimą. Jie dažnai būna išryškinti mokslo straipsniuose, publikuojamuose vadinamosiose prestižinėse duomenų bazėse recenzuojamuose žurnaluose. Nors daugelis mokslinių tyrimų, publikuojamų straipsniuose, nuo paties tyrimo sumanymo ir finansavimo paieškos pradžios iki publikavimo keliauja keletą metų, visgi jų pasirodymas yra gerokai spartesnis nei mokslo monografijų, o tų straipsnių pavadinimuose ir raktažodžiuose esantys terminai dažnai nurodo chronologiškai artimesnę publikacijos datai tematikos aktualumą. Straipsnių analizė leidžia geriau užčiuopti aktualias mokslo ir politikos diskurso sąveikos tendencijas.

Viena iš tų tendencijų – nepakankamas dėmesys santykiui tarp mokslinės teorijos ir metodo, juo labiau šio santykio analizei. Žinoma, būtų drąsu teigti, kad tai specifinė informacijos visuomenės tyrimų problema. Dažna metodologijos knyga teorijos santykį su tyrimu ir metodologija laiko savaime suprantamu ir iš

karto pradeda analizuoti metodus ir metodikas. Mokslo – tiek mokslo apskritai, tiek konkrečiau mokslo – tikslas dažniausiai aprašomas vadovėliuose. Tai labiau būdinga mokslams, turintiems savo mokslinę metodologiją, pavyzdžiui, sociologijai (pvz., Berger 1995; Delanty and Strydom 2003; Delanty 2005; Ritzer 1992; Valantiejus 2007), nei sintetiniams mokslams, besinaudojantiems kitų mokslų metodologija, pavyzdžiui, komunikacijos studijoms, kaip atskirai mokslo šakai. „Sociologinis tyrimas – pažangus mokslinis noras *kiaurai permatyti* tikrovę, o paskui – paaikškinti jos priežastinius ryšius“ (Valantiejus 2007; 246). „Tikrovės permatymo“ klausimas dažname tyrime apsiriboja rodiklių fiksavimu, o priežastiniai ryšiai – statistiniais sąryšiais tarp rodiklių. Tyrimo metodologija yra svarbi mokslininkui suvokti ir „gali sąlygoti suvokimo tikslumą“ (Schmierbach 2005; 274), tačiau pernelyg rutinizuojama ir „socialinių mokslų disciplinas paverčia nekritiškais disciplinomis“ (Valantiejus 2007; 255). Tyrimų rutinizavimas greičiausiai ir yra priežastis, atsiejanti teoriją su metodologija nuo empirinio tyrimo. „Metodologiniai sunkumai būdingi ne tik kokybiniams tyrimams, jie paliečia ir kiekybinius tyrimus. <...> Net ir būdami organizuoti, susisteminti ir metodiški, duomenys, apdoroti remiantis statistiniais modeliais, gali „atsisakyti“ pateikti pageidaujama analitinę istoriją, kaip to reikia ir kada to reikia“ (Greiffenhagen et al. 2015; 473). Pats savaimė empirinių rodiklių matavimas, skaičiavimas ir net modeliavimas nesudaro sąlygų teoriniam modeliui atsirasti ar jį verifikuoti.

Klasikinis empirinio tyrimo atskyrimo nuo teorijos pavyzdys – ankstyvoji britų sociolo-

gija. Jos atstovai rinko ir teikė „vyriausybei faktus, kurių jai reikėjo suprasti sistemos veikimą“ (Ritzer 1992; 39). Taigi – tyrimas buvo vienose rankose, teorizavimas – kitose, t. y. teorija buvo atskirta nuo tyrimo. Teorinių tekstų, bent jau tokių, kuriuos būtų galima priskirti prie klasikinių, tuometinėje britų sociologijoje nebuvo. To priežastimi laikomas „pozityvus savosios visuomenės suvokimas“ (Ritzer 1992; 39). Šis suvokimas siejamas su kritinio požiūrio nebuvimu, kuris galėtų sąlygoti teorijos ir empirinio tyrimo sąsajų stygių bet kuriame tyrime apskritai. Panašios tendencijos skirtingų autorių išvelgiamos daugiau ar mažiau reguliariai.

Metodinė veikla darosi savitiksle. Metodai atskiriami nuo filosofinių šaknų. Jie tampa rutininiais „socialinių mokslų metodais“. Skiriamasis jų bruožas – *specializuotos procedūros*, kuriomis remiantis gaunami „objektyvūs“ duomenys. „Metodai“ apibrėžiami paprasčiausiai kaip duomenų, su kuriais paskui atliekamos įvairiausios manipuliacijos, gavimo įrankiai. (Valantiejus 2007; 255).

Tiek empirinio tyrimo atskyrimas nuo teorijos (Swedberg 2016; 5), tiek išskirtinis dėmesys empirinio tyrimo metodams (Savage and Burrows 2007; Gouldner 1970) mokslo krize įvardijami reguliariai. Empirinio tyrimo atskyrimas nuo teorinio modelio matomas ir informacijos visuomenės tyrimų tematikoje.

3. Informacijos visuomenės tyrimai *Web of Science* duomenų bazėje

Mokslo kaip politinio diskurso atspindžio tezę pagrindžia mūsų atlikta socialinių mokslų publikacijų analizė Lietuvos mokslo politikų kiek pervertinamoje (plačiau žr. Gedutis ir

Kraniauskas 2013) tarptautinėje *Web of Science* (WOS) duomenų bazėje. Papildomas dėmesys skiriamas dviem informacijos visuomenės tyrimams itin svarbioms disciplinoms (sociologijos ir komunikacijos mokslams). Šalia svarbos Lietuvos moksle dar vienas jos pasirinkimo kriterijus – tai seniausia ir ilgiausia laiką aprėpianti duomenų bazė, leidžianti apimti didžiausią informacijos visuomenės tyrimų tarpsnį. Tad nors ir diskutuojama apie WOS svarbą ar tinkamumą pripažinti įvairius mokslus ir juos vertinti, ši duomenų bazė ir jos indeksavimas laikytini svarbiais ir sietini su tarptautiniu pripažinimu, o tai, savo ruožtu, nustato ar koreguoja mokslo krypties sampratas, įtvirtina naujas ar sustiprina nusistovėjusias praktikas, pripažįsta (arba ne) mokslininkų ir darbų svarbą, nubrėžia gaires tolesnei mokslo raidai, įvardija svarbiausias tyrimų kryptis, kelia tyrimų tikslus.

Mokslą ši duomenų bazė formuoja ne tik užtikrindama indeksuojamų žurnalų ir jų turinių populiarinimą – siekdami, kad jų straipsniai būtų publikuoti šios bazės žurnaluose, mokslininkai galvoja, kas gali būti aktualu ir priimtina žurnalo redaktoriams ir recenzentams. Taip gaunamas grįžtamasis ryšys, dėl kurio formuojasi požiūris į paradigmas, teorijas, metodologijas ir metodus. Taigi, WOS duomenų bazė neabejotinai diktuoja tiek intelektines madas, tiek mokslo politikos kryptis, o jos analizė, nors ir nepretenduoja pateikti išsamaus informacijos visuomenės tyrimų diskurso vaizdo, neabejotinai leidžia užčiuopti svarbias šio diskurso tendencijas.

Analizės metodas. Atrinktiems straipsniams analizuoti buvo taikoma kokybinė ana-

lizė. Tokia analizė leidžia išigilinti į kiekvieno straipsnio turinį ir būdus, kuriais jame vartojama informacijos visuomenės samprata. Atlikta kokybinė sisteminė apžvalga, taikant teminės analizės (Braun and Clarke 2006) principus. Siekiant įvertinti, koks teorijos ir empirikos ryšys informacijos visuomenės tyrimų kontekste, suformuluoti trys klausimai: 1) Kokiam tematiniame kontekste ši sąvoka vartojama, t. y. kokie klausimai nagrinėjami analizuojamuose straipsniuose? 2) Koks šios sąvokos turinys, t. y. kaip sąvoka apibrėžiama straipsnyje? 3) Kokį vaidmenį informacijos visuomenės koncepcija atlieka straipsnyje?

Tekstai nagrinėti ne siekiant palyginti informacijos visuomenės sampratas ar patikrinti, kiek jos atitinka empirinę tikrovę, bet turint tikslą suprasti ir atskleisti paties mokslinio lauko konceptualų suvokimą. Siekta suprasti, koks šių konceptualizacijų vaidmuo straipsniuose, kiek nuosekliai jos plėtojamose, ar pasitelkiama vientisa teorinė traktuotė, o jei ne, ar diskusija apie informacijos visuomenės teorizavimą pateikiama polemiskai, ar pritaikoma empiriniuose tyrimuose kaip teorinis pagrindas, kokias formas šis vartojimas įgyja. Kitaip tariant, siekta suprasti, ar informacijos visuomenės teorija straipsniuose yra pasitelkiama kaip teorija, ar kaip „savaimė suprantama“ sąvoka. Mes nekvestionuojame, ar egzistuoja atitinkama visuomeninė būklė, o siekiame rekonstruoti mokslines praktikas, analizuodami, kokį turinį ir vaidmenį straipsniuose įgyja informacijos visuomenės koncepcija.

Analizės eiga. Kokybinė straipsnių analizė buvo atlikta vadovaujantis indukcine logika, iš duomenų konstruojant analitines

kategorijas, pagal kurias straipsnyje pristatomi rezultatai. Analizuota teksto visuma, nagrinėti segmentai, kuriuose apibrėžiama informacijos visuomenė, aiškintasi, kaip jie siejami su bendrai analizuojamuose straipsniuose keliamais klausimais ir, jei tokie pristatomi, empiriniais tyrimais. Kiekvienu atveju analizuotas straipsnio vertybinis / vertinantis kontekstas, t. y. koks vertybinis krūvis suteikiamas informacijos visuomenės sampratai. Analizuojant dėmesys buvo skiriamas ne vien eksplacitiškoms formuluotėms, bet ir implicitiškam turiniui.

Tyrimo imtis. Kokybinei analizei atlikti atrinkti 22 dažniausiai cituojami WOS duomenų bazėje straipsniai. Imties dydį lėmė tai, kad pasirinkta kokybinė analizė. Kokybiniuose tyrimuose nagrinėjamos nedidelės imtys, leidžiančios įsigilinti į atvejų specifiką. Kaip paieškos žodis taikytas sąvokos „informacijos visuomenė“ vartojimas raktažodžiuose ir straipsnio pavadinime. Atrinkti straipsniai WOS duomenų bazėje priskiriami bendrai socialiniams mokslams, sociologijai ir komunikacijai. Kaip atskleidžia kiekybinė straipsnių apžvalga, citavimo indeksų aprėpties laikotarpiu WOS įvardija 3 316 publikacijų, priskirtų informacinės visuomenės temai. Citavimo indeksų aprėptis dėl tarpdiscipliniškumo apima įvairias mokslo sritis ir kryptis. Beveik pusė socialinių mokslų tekstų, kuriuose vartojama informacijos visuomenės sąvoka, yra priskirti informacijos ir bibliotekininkystės tyrimo sričiai (45 proc. tekstų). Kompiuterių mokslams priskirti 17 proc., verslo ekonomikai – 13 proc. tekstų. Iš socialinių mokslų citavimo indekso stebėsenoje esančių informacijos visuomenei skirtų tekstų

komunikacijai priskiriami straipsniai sudaro 11 proc., sociologijai – 7 proc. Šie duomenys atskleidžia, jog informacijos visuomenės sąvoka kiekybiškai daugiausia susiejama su bibliotekininkystės bei kompiuterių mokslais ir IKT plėtra. Straipsnio autoriai siekė išsiaiškinti, kaip informacijos visuomenės koncepcija vartojama mokslinėse kryptyse, visų pirma siejamose su socialinės teorijos formavimu, todėl pasirinkta socialinių mokslų kryptis. Komunikacijos mokslų ir sociologijos kryptys pasirinktos, nes informacijos visuomenės teorijos, kuriomis konceptualizuojamas socialinis pokytis, siejamas su medijomis ir technologine kaita, buvo pasiūlytos sociologų ir komunikacijos mokslų atstovų. Iš kiekvienos srities atrinkta po 10 dažniausiai cituotų straipsnių. Atrinkti straipsniai publikuoti anglų kalba. Kadangi dalis straipsnių neprieinami Lietuvoje prenumeruojamose duomenų bazėse, atrinkti papildomi straipsniai, kad būtų po 10 prieinamų kiekvienos pasirinktos srities straipsnių. Straipsniui tenkinant kelis iš pasirinktų atrankos kriterijų, papildomas straipsnis įtraukiamas nebuvo.

Straipsnių atranka pakartotinai patikrinta 2016 metų kovo mėnesį. Devyni iš daugiausia cituotų socialinių mokslų straipsnių nebuvo priskirti komunikacijai ar sociologijai, trys, dažniausiai cituoti socialinių mokslų, priskirti sociologijai, vienas – komunikacijos mokslams, vienas – ir sociologijai, ir komunikacijos mokslams. Aštuoni komunikacijos ir septyni sociologijos srities straipsniai nepateko tarp 10 daugiausia cituotų socialinių mokslų srities straipsnių. Septyni straipsniai atmesti, nes buvo neprieinami iš Lietuvos.

4. Informacijos visuomenės koncepcijos taikymo WOS duomenų bazėje dažniausiai cituojamuose straipsniuose analizė

4.1. Informacijos visuomenės sampratos vartojimo tematinis kontekstas

Šiame skyriuje aptariama, kam skirti, kokius klausimus nagrinėja analizuoti straipsniai. Atsakant į pirmąjį klausimą analizuojami straipsniai suskirstyti į apibendrintas kategorijas, siekiant suprasti, kokiam teminiame kontekste vartojama *informacijos visuomenės* sąvoka, kokio tipo klausimai nagrinėjami informacijos visuomenės teorijos kontekste.

Dauguma analizuotų straipsnių nagrinėja klausimus, susijusius su informacijos ir komunikacijos technologijų (toliau IKT) taikymo prieinamumu (van Dijk 2006; Bonfadelli 2002; Grimes 2000; Bannister 2007; Selwyn 2006; Räsänen 2006; Firth and Mellor 2005; Mariscal 2005; Hanafizadeh et al. 2009; Harrison and Wessels 2005) – tai interneto prieinamumo, vartojimo, infrastruktūros diegimo matavimai, IKT taikymo indeksų ir vartojimo matavimo metodikų paieška. Vartojimo tyrimai kelia skaitmeninės atskirties, informacijos poreikių, žinių spragų klausimus. Juose matuojama interneto vartojimo apimtis, lyginama vartojimo apimtis tarp šalių; nagrinėjami interneto infrastruktūros klausimai: analizuojami interneto prieigos vietų diegimo galimybės ir apribojimai, plačiajuosčio ryšio, kaip interneto infrastruktūros, suteikiamos galimybės ir trūkumai.

Antras straipsnių tipas ar, veikiau, pirmojo potipis – konkretaus reiškinių informacijos visuomenėje kaip jos dalies ar susiformuojančio dėl informacinės visuomenės būklės analizė.

Šie straipsniai sudaro atskirą specifinę temą, informacijos visuomenės tyrimus lokalizuojančią IKT diegimo ir vartojimo matavimų kontekste. Vienais atvejais su informacijos visuomene reiškiniai susiejami priimant Manuelio Castellso (1996) informacijos visuomenės koncepciją – tai ekonominė transformacija, kylanti dėl IKT. Štai Andreasas Wittelis (2001) siūlo tinklinio socialumo koncepciją kaip Castellso informacijos visuomenės teorijos mikrosociologinį atitikmenį. Kitais atvejais – internetas laikomas nagrinėjamo reiškinių atsiradimo arba transformacijos priežastimi (Balkin 2004; Bouwman and de Wijngaert 2002; Naveh 2000). Šio tipo tekstuose nagrinėjama, kaip skaitmeninės technologijos keičia socialines laisvos kalbos, laisvo reiškimosi ir kontrolės sąlygas, ir domimasi, kaip skaitmeniniuose tinkluose kuriamas turinys tampa ekonominės galios prielaida (Balkin 2004); siekiama nustatyti, kaip vartotojai pasirenka tradicines arba skaitmenines medijas ir kokios medijos „gali būti tinkamos besiformuojančioje informacijos visuomenėje“ (Bouwman and de Wijngaert 2002; 329). Dalyje straipsnių informacijos visuomenės sąvoka paprasčiausiai pasitelkiama straipsnyje nagrinėjamam reiškiniui paaiškinti, arba informacijos visuomenės koncepcija įterpiama į bendrą aiškinimą, paminint greta kitų straipsnyje taikomų koncepcijų (Tinning and Fitzclarence 1992; Heath et al. 2000; Stichweh 2000).

Trečiasis straipsnių tipas – informacijos visuomenės kaip socialinio ir politinio projekto kritika. Šiuose tekstuose informacijos visuomenė traktuojama kaip ekonominių elitų interesus ir neoliberaliąją ideologiją įkūnijantis projektas. Tiesa, daugelis šiai grupei priskirtinų straipsnių autorių kritikuoja ne tiek sąvoką, kiek pačią

informacijos visuomenės idėją kaip politiškai įgyvendinamą projektą, plėtojamą siekiant privataus pelno, vyriausybės visuomenės kontrolės ir stebėsenos tikslų. Šio tipo straipsniai skirti diskurso figūrų – informacijos amžiaus, informacijos visuomenės, viešosios politikos, technologijų sklaidos būtinybės, – padedančių įtvirtinti ir sustiprinti esamus kapitalistinius galios santykius, kritikai (Selwyn 2003; Levi and Wall 2004; Goodwin and Spittle 2002; Kim 2004). Būtent informacijos visuomenės koncepcijai analizuoti buvo skirtas vos vienas vieno iš ryškiausių šiandienų politinės ekonomijos atstovų, Peterio Goldingo, straipsnis (2000).

Taigi, informacijos visuomenė labiausiai cituojamuose *Web of Science* socialinių mokslų, sociologijos ir komunikacijos studijų straipsniuose aktualinama dviem būdais: 1) kaip informacijos ir komunikacijos technologijų taikymas ir jo socialiniai padariniai, bei 2) kaip galios elitų skatinamas ir palaikomas projektas. Tolesniame skyriuje pristatoma, kaip nagrinėtuose straipsniuose konceptualizuojama informacijos visuomenė.

4.2. Informacijos visuomenės koncepcijos

Nagrinėtuose straipsniuose informacijos visuomenė retai kada apibrėžiama *eksplicitiškai*, pateikiant suformuluotą koncepciją, nurodant, kokiais autoriais remiamasi. Dažniausiai pasirinktoji informacijos visuomenės samprata straipsnyje glūdi *implicitiškai* ir yra rekonstruota iš straipsnio teksto.

Eksplicitiškas informacijos visuomenės sąvokos ir koncepcijos apibrėžtis pateikiančių

straipsnių autoriai beveik išimtinai remiasi Manuelio Castellso koncepcija, išdėstyta trilogijos *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra* pirmajame tome *Tinklaveikos visuomenės raida* (2005/1996). Ši koncepcija pristatyta keliuose straipsniuose. Kaip minėta, Wittelis Castellso teoriją laiko globalia makrosociologija (2001; 51–52) ir kaip jos mikroatitiktinę kuria savąją tinklinio socialumo koncepciją. Grimesas (2000; 15) remiasi Castellso perspektyva teigdamas, jog IKT plėtra paskatino reorganizuoti ekonominę veiklą didesnio lankstumo ir prisitaikymo linkme, tad kintanti ekonominės veiklos geografija yra asocijuojama su naujosiomis IKT ir visų pirma sietina su didesnio produktyvumo ir pelno paieškomis. Van Dijkas (2006; 231) remiasi Castellso tvirtindamas, kad informacijos visuomenėje nelygybę lemia skirtingas informacijos turėjimo ir kontroliavimo lygmuo, nes informacija yra tapusi nepriklausomu produktyvumo ir galios šaltiniu. Nepaisant to, vėliau tyrimas plėtojamas nuo Castellso tolstant ar net jam oponuojant ir jį kritikuojant už tai, kad skaitmeninės skirties tyrimų nesiejo su bendromis socialinės nelygybės teorijomis (van Dijk 2006; 232). Mun-Cho Kim (2004; 203) remiasi Castellsu, apibūdindamas esamą visuomenės formaciją kaip naują technoekonominės sistemos formą – informacinį kapitalizmą, kurio tikslai, prielaidos ir metodai yra keičiami informacionalizmo.

Kituose straipsniuose Castellso apibrėžimas ar tik nuoroda į jo koncepciją pasirodo fragmentiškai ir tyrime ar straipsnyje nagrinėjamo reiškinio konceptualizacijoje iš esmės netaikomas.

³ Papildomais autoriais remiamasi, jeigu informacijos visuomenė kvestionuojama, pavyzdžiui, nurodoma į Websterį (2006), teigiant, kad informacijos visuomenės samprata yra neaiški.

Veikiau Castellso paminėjimas³ tampa tam tikru atsparo tašku, suteikiančiu nagrinėjamai temai kontekstą bei legitimaciją.

Visgi, kaip minėta, didžiojoje straipsnių informacijos visuomenės sąvoka neaiškinama ir net nepateikiama nuorodų, kurios padėtų geriau suprasti, kas turima omenyje ją vartojant. Ji, numanu, laikoma savaime suprantama, nereikalaujančia apibrėžimo, tad ir mūsų atliktose implicitinių jos reikšmių rekonstrukcijose ji formuluojama ne kaip struktūrinė schema, bet veikiau rekonstruotina kaip veiksmų, nuorodų debesis⁴.

Implicitiškos konceptualizacijos atžvilgiu išskirtinos kelios formos: 1) informacijos visuomenė yra esama visuomenės būklė, kuri skiriasi nuo ankstesnių visuomenės formų; 2) informacijos visuomenė yra ne tiek visos visuomenės būklė, kiek tam tikra socialinio gyvenimo dimensija. Šiuo, antruoju, atveju informacijos visuomenės įvaizdžiai įgauna du normatyvinius atspalvius – informacijos visuomenė kaip dimensija, kuri yra siektina, ir kaip visuomenės dimensija, kuri pasižymi negatyviu poveikiu. Pozityvus vertinimas suponuoja, kad informacijos visuomenės egzistavimas yra pozityvi būklė, kuria turėtų būti galima visuotinai naudotis, tačiau informacijos visuomenė dar „nėra visa persmelkianti“. Tam tikros visuomenės dalys laikomos „atitrūkusiomis“ ir turėtų būti prijungtos. Taigi, jos plėtra turėtų būti skatinama (visų pirma politinių institucijų – nacionalinių vyriausybių ir supervalstybinių organizacijų, tokių kaip ES). Negatyviai vertinant informacijos visuomenė taip pat yra projektas, tačiau įgyjantis „sąmokslą“ pobūdį. Ji neplinta savaime, bet yra

įgyvendinama, skatinama, steigama, diegiama atitinkamų veikėjų – vyriausybių ir korporacijų.

Vėlgi dera pabrėžti, kad informacijos visuomenė tiek kaip visos visuomenės būklė, tiek kaip tam tikra visuomenės dimensija yra neatsiejama nuo IKT, jų sklaidos ir panaudos būdų. Tad išskirtąją 1) informacijos visuomenės sampratą galima performuluoti taip: informacijos visuomenė – tai specifinė (jau egzistuojanti) visuomenės formacija, kurioje veikia naujosios medijos. Naujųjų medijų veikimas siejamas su ekonomine transformacija, kai kuriuose straipsniuose taip pat ir su plataus masto įvairių socialinių reiškinų transformacija. Iš čia kyla ir dar viena samprata – kad informacijos visuomenė yra specifinė visuomenės formacija, kurioje informacija yra reikšmingas išteklius. Šio išteklius prieinamumas siejamas su IKT prieinamumu fizinės prieigos, gebėjimų, motyvacijos pagrindu (van Dijk 2006; Bonfadelli 2002; Selwyn 2006; Räsänen 2006). Štai Bonfadelli (2002) informacijos visuomenę pristato kaip esamą visuomenės būklę, kurioje interneto teikiama informacija turėtų kurti geriau informuotą visuomenę, tačiau jo teikiama nauda paskirstoma netolygiai ir tai sukelia negatyvias socialines pasekmes. Visuomenės informavimo kaip išteklius tolygų naudojimą riboja: a) įgūdžių naudotis kompiuteriu stoka; b) tai, kad interneto prieiga susijusi su ekonominėmis sąnaudomis; c) daliai populiacijų nėra lengva išmokyti naudotis internetu; d) vienu informacijos vartotojų atotrūkis nuo kitų yra susijęs su išsilavinimu, t. y. neišsilavinę žmonės, Heinzo Bonfadellio požiūriu, netinkamai naudoja internetą pramogai, o išsilavinę instrumentiniu

⁴ Turima omenyje debesis kaip schema, pateikianti nuorodas, bet nestruktūruojanti jų ryšių.

būdu, kuris leidžia gilinti suvokimą apie tai, „kas vyksta visuomenėje“ (Bonfadelli 2002; 81).

Informacijos visuomenės konceptualizavimo ir tyrimo atotrūkis atsiskleidžia Pekko Räsänen (2006) straipsnyje „Informacijos visuomenė visiems? Struktūrinės interneto naudojimo 15 ES šalių charakteristikos“. Jame teigiama, kad informacijos visuomenė – tai nauja visuomenės formacija, kuri pasižymi pokyčiais nuo gamyba grįstos prie technologijų veikiamos, kūrybingos ekonomikos. Tačiau straipsnio tikslas – matuoti individualaus interneto vartojimo mastą. Interneto vartojimas matuojamas vieninteliu apklausos klausimu: „Kaip dažnai jūs naudojotės internetu?“ (Räsänen 2006; 65). Internetas siejamas su informacija kaip ištekliumi, kuris turi būti individualiai prieinamas ir atitinkamai tai leidžia „dalyvauti“ informacijos visuomenėje. Panašiai Juditha Mariscal (2005) informacijos revoliuciją straipsnio įvade sieja su kintančia ekonomika, bet empiriniame tyrime matuojamas individualus IKT prieinamumas.

Visgi informacijos visuomenė tapatinama su IKT sklidimu keletu formų – ne tik IKT ir interneto sklaida, bet ir elektroninių paslaugų paplitimu (Bannister 2007; Harrison and Wessels 2005; Firth and Mellor 2005). Frankas Bannisteris (2007) nagrinėja gaires, skirtas vertinti elektroninę vyriausybę. Elektroninės vyriausybės ir informacijos visuomenės terminai vartojami greta tarsi sinonimiški. Jackie Harrison ir Bridgette Wessels (2005) nagrinėja viešojo transliuotojo vaidmenį kintančioje medijų aplinkoje. Informacijos visuomenės sąvoka vartojama ES informacijos politikos (informacijos visuomenės politikos) kontekste. Informacijos visuomenės sąvoka čia taip pat

vartojama jos neprobleminant, kaip viešosios politikos sritis ar projektas, lygia greta su elektroninės vyriausybės programomis.

Specifinis šiai grupei priskirtinas atvejis – Zevo Naveho (2000) straipsnis, kurio užduotis – pristatyti holistinės ekologijos sampratą. Šiame straipsnyje eksplisitiškai nepateikiamas informacijos visuomenės apibrėžimas, tačiau rašoma, jog patiriamas kritinis pereinamasis etapas iš industrinio į poindustrinį globalų informacijos amžių. Šiuo pereinamuoju etapu „žmonija pasiekė kritinį slenkstį santykiuose su gamta“ (Naveh 2000; 8), todėl „<...> yra fundamentaliai reikšminga realizuoti svarbų potencialų kraštovaizdžių ir kraštovaizdžių ekologijos vaidmenį kultūrinėje evoliucijoje link poindustrinės globalios informacijos visuomenės“ (ten pat; 17). Visa apimanti aplinkos tvarumo revoliucija turėtų sukurti sveikus, produktyvus ir patrauklius informacijos visuomenei kraštovaizdžius (ten pat; 23). Ši revoliucija įmanoma dėl plataus technologinių inovacijų, leidžiančių geriau naudoti atsinaujinančius energijos išteklius, taikymo.

Kaip minėta, siejant informacijos visuomenę su interneto ir apskritai IKT skvarba, informacijos visuomenė suprastina kaip tam tikra socialinio technologijų taikymo dimensija, antra – šios dimensijos ar pačios informacijos visuomenės plėtojimas laikomas tam tikru įgyvendinamu projektu. IKT traktuojamos ir kaip natūraliai plintančios ir atitinkamai transformuojančios visuomenę. Informacijos visuomenė yra tai, į ką gali būti „įjungtas“ ar nuo ko „atjungtas“, joje gali „sėkmingai dalyvauti“ arba nedalyvauti. Įjungimas ir išjungimas reiškia įsijungimą į technologijų tinklą ar pasitraukimą

iš jo. Dalyvavimas technologijų tinkle suteikia prieigą prie specifinių technologinių išteklių, būtinų norint „sėkmingai dalyvauti visuomenėje“. Tirtuose straipsniuose nenurodoma, koks santykis tarp *informacijos visuomenės* kaip socialinio gyvenimo visumos ir *informacijos visuomenės* kaip tam tikros posistemės, tinklo, į kurį ne visi visuomenės nariai įsijungia ar bent jau ne visi tai padaro sėkmingai. Šioms tematikoms skirtuose straipsniuose informacijos visuomenės pranašumai neretai laikomi akivaizdžiais ir nekvestionuojamais (atitinkamai neįsitraukimas regimas kaip trūkumas). Dėl tokių aiškių pranašumų informacijos visuomenė yra įgyvendintinas projektas. Valstybės siekia jį įgyvendinti, konkuruoja dėl to plėtodamos infrastruktūrą: diegdamos plačiauostį ryšį, prieigos taškus. Štai Seamusas Grimesas (2000; 20), analizuodamas kaimo vietovių galimybes informacijos visuomenėje, pabrėžia, jog ES politinis informacijos visuomenės plėtojimo projektas turėtų apimti ne vien IKT prieigos taškų plėtrą, bet ir socialinius informacijos visuomenės bruožus – gebėjimo ir poreikio naudoti IKT skatinimą. Informacijos visuomenės plėtojimo kryptis, kurias turėtų įgyvendinti politinis projektas, identifikuoja ir Bonfadellis (2002; 82). Pasak šio autoriaus, siekiant mažinti socialinę atskirtį, reikia orientuotis ne vien į prieigos taškų plėtrą, bet ir į interneto turinį (jis turėtų būti edukacinis) ir būtinus interneto vartotojams komunikacijos įgūdžius.

Kitas tokios konceptualizacijos – informacijos visuomenės kaip aktyviai konstruojamo projekto – aspektas – informacijos visuomenės kaip galios elitų „sąmokslas“ konceptualizacija. Prie šios kategorijos priskirti straipsniai, kuriuo-

se teigiama, jog informacijos visuomenė yra ne esama ar besiformuojanti visuomenės būklė, o politinių ir / arba ekonominių elitų skatinamas procesas, naudingas ne visoms visuomenės grupėms. Priešingai negu skaitmeninės atskirties tyrimuose, kai informacijos visuomenė laikoma universaliai siektina būkle, kurią ne visiems pavyksta pasiekti, šiuo požiūriu elitai vykdo transformacijas informacijos visuomenės labui, informacijos visuomenės reiškinys tampa „tų, kuriems tai naudinga“ interesu (Selwyn 2003).

Ši perspektyva straipsniuose įgyja kelias formas: teigiama, kad esama socialinių pokyčių, kurie konceptualizuojami tampa politiškai reikšmingi ir skatinami bei valdomi politinių programų priemonėmis, kurios tyrėjų atskleidžiamos ir kritikuojamos (Levi and Wall 2004). Kitais atvejais teigiama, jog nesama socialinių pokyčių, bet įgyvendinamas politinis technologijų diegimo, stebėjimo ir kontrolės didinimo projektas. Neilas Selwynas (2003) technologijų plėtrą pateikia kaip korporacinių ir politinių elitų skatinamą procesą. Iš straipsnio akivaizdu, kad jis įgyvendinamas visų pirma skatinant technologijų vartojimą, turintį poveikį kintančiam užimtumui, darbo įgūdžiams ir ekonomikai. Šiai pozicijai priskirtinas Lucy Firth ir Davido Melloro (2005) straipsnis apžvelgia galimus neigiamus plačiąjuosčio ryšio plėtos poveikius, netolygumus ir ragina juos analizuoti, užuot teisinėmis, politinėmis ir ekonominėmis priemonėmis skatinus tokio ryšio plėtrą. Ianas Goodwinas ir Steve'as Spittle'as kritinės diskurso analizės būdu analizuoja ES informacijos politikos gaires nubrėžiančius dokumentus. Autorių manymu, pati informacijos visuomenės konceptualizacija paverčia šią sampratą

projektu, prie kurio įgyvendinimo turi prisidėti vyriausybės. Taip informacijos visuomenė iš mokslinės koncepcijos virsta politine (Goodwin and Spittle 2002; 226).

Geras pavyzdys, kaip informacijos visuomenė tiek nekonceptualizuojama, t. y. nepateikiamas joks jos apibrėžimas, tiek susiejama su politiniu projektu, tiek su persmelkiančiomis IKT ir kartu siekiamybe, kurioje visi turėtų dalyvauti, atsiskleidžia Michaelio Levi ir Davido Wallo (2004) straipsnyje. Šiame straipsnyje nagrinėjamos saugumo stiprinimo priemonės Europoje po Rugsėjo 11-osios įvykių. Europos informacijos visuomenė nagrinėjama kaip projektas ir kartu kaip įrankis. Straipsnyje keliamas klausimas, kaip saugumo didinimas teroristinių atakų kontekste, pasitelkiant naujas technologijas, veiks privatumą ir atitinkamai technologijas, kurios remiasi elektroniniais informacijos mainais formuojant Europos informacijos visuomenę. Nagrinėjamos saugumo palaikymo / kūrimo schemas ir IKT grįsta stebėsenos politika. Remiantis straipsnyje nagrinėjamaiais klausimais, Europos informacijos visuomenė suprastina kaip kontrolės ir stebėsenos technologijų bei paslaugų ir prekių, pasiekiamų per skaitmenines prieigas, visuma. Europos informacinėje visuomenėje gali ir turi būti dalyvaujama. Atitinkamai persmelkianti stebėseną dėl pačių technologijų veikimo logikos mažina dalyvavimo skaitmenintame vartojime patrauklumą.

Kritinį požiūrį į informacijos visuomenę palaiko ir vienintelis iš nagrinėtų tekstų, kuriame susitelkiama į pačios informacijos visuomenės sampratos analizę. Tai Peterio Goldingo 2000 m. straipsnis „IKT ir ateities

sociologija“, skirtas teorinei IKT, kaip socialinės kaitos skatintojų, analizei. Goldingas teigia, jog sociologija – tai nuolatinė pastanga suprasti, konceptualizuoti naujas socialumo formas. XX a. pabaigoje tokia pastanga suprasti socialumą kaip naują buvo susijusi su IKT plitimu. Tad straipsnyje analizuojamas socialinis IKT pobūdis. Goldingo požiūriu, IKT geriausia suprasti ne kaip naują informacijos visuomenę pranašaujančias, bet kaip iš vėlyvosios modernybės kylančias reikšmingas technologijas, esančias jos dalimi. Taip kvestionuojama informacijos visuomenės koncepcija, kaip teorizuojanti visa apimančią socialinės tvarkos pokytį. Informacijos visuomenė, Goldingo požiūriu, yra politinis konstruktas, susijęs su pranašysčių / ateities retorika. Politinė informacijos visuomenės kaip projekto versija apima informacijos privatizavimą ir IKT inkorporavimą į laisvosios rinkos plėtrą.

Svarbu tai, kad kritinio požiūrio atstovai nuo informacijos visuomenės optimistų skiriasi normatyviniu požiūriu į IKT taikymą, tačiau ne teorinės konceptualizacijos lygmeniu. Traktuojantieji informacijos visuomenę kaip plėtotiną projektą akcentuoja IKT vartojimo teikiamus pranašumus asmenims. Kritikuojantieji IKT vartojimo skatinimą, kaip valdžios ir ekonominių elitų projektą, telkia dėmesį į kontrolę, stebėseną, ekonomikos sureikšminimą kultūros atžvilgiu. Kitos nuostatos – menkas dėmesys informacijos visuomenės sąvokos apibrėžčiai, jos siejimas su IKT plėtra, nuorodos į Castello teoriją ar jo pasiūlytą terminiją – iš esmės būdingos abiem traktuotėms.

Bendrame nagrinėtų publikacijų kontekste kiek išsiskiria Richardo Tinningo ir Lindsay'o

Fitzclarence'o (1992) jaunimo kultūros tyrimas, kuriame informacijos visuomenė conceptualizuojama per *vizualumo kultūrą*. Čia informacijos visuomenė apibrėžiama kaip tokia, kurios socialinėje erdvėje dominuoja įvaizdžiai, o kultūriniai imperatyvai yra įvaizdžių ir prekių rinkodara. Tačiau ir šiame straipsnyje akcentuojama, kad informacijos visuomenė sukuria „naują rinką“, kuri pasižymi IKT plėtros įgalintu didesniu sandorių greičiu ir anksčiau nekomodifikuotų sričių, kaip antai tapatumas ir gyvenimo stilius, suprekinimu. Medijos pakeičia tradicinių socialinių institucijų vaidmenį socializacijos procese (pačios medijos, beje, suprantamos itin plačiai, neskiriant įprastinių senųjų ir naujųjų).

Taigi, kaip išryškėjo analizuojant pasirinktus straipsnius, – informacijos visuomenės sąvoka juose dažnai neapibrėžiama. Lieka neaišku, ar informacijos visuomenė yra IKT plėtros rezultatas, ar tokia visuomenė ir IKT plėtra suprantamos sinonimiškai. Sąvoka vartojama nenuosekliai, vardijant įvairius, skirtingo lygmens IKT poveikius ar tapatinama su elektroninėmis paslaugomis. Sąvoka lieka tarsi savaime suprantama, neapibrėžtina, miglota. Nėra aiškios skirties, kiek teigiamas informacijos visuomenės egzistavimo faktas, kiek informacijos visuomenės samprata traktuojama kaip koncepcija. Informacijos visuomenės egzistavimas kaip faktas kvestionuojama tik „elitų projekto“ tipo straipsniuose, atskleidžiant, kaip skatinamas IKT diegimas, kuris siejamas su neotolygia nauda, kontrolės stiprėjimu, stebėseną, neoliberaliu projektu, tačiau koncepcijos turinys kritiškai neanalizuojamas. Kokį vaidmenį taip formuluojama samprata vaidina straipsniuose?

4.3. Informacijos visuomenės koncepcijos vaidmuo straipsniuose

Teorija straipsniuose gali suteikti platesnį kontekstą bei paradigminį, metodologinį postūmį tyrimui, kaip būdinga kokybinėms studijoms, tapti tyrimo pagrindu – tai būdinga kiekybiniais metodais grįstiems tyrimams, arba būti analizuojama teoriniuose straipsniuose. Nė viename nagrinėtų straipsnių informacijos visuomenės koncepcija nebuvo pasitelkta kaip teorinis tyrimo pagrindas, kuriuo remiantis būtų atliekamas empirinis tyrimas ir interpretuojami duomenys. Nagrinėtuose straipsniuose išskyrėme tris informacijos visuomenės koncepcijos taikymo būdus: ši koncepcija 1) suteikia postūmį tyrimui, 2) nusako tiriamo objekto terpę, 3) kvestionuojama kaip galios elitų įgyvendinamas projektas.

1) Visų pirma informacijos visuomenės samprata vartojama siekiant suteikti postūmį tyrimui, aktualinti nagrinėjamą klausimą, parodyti, jog keliamas klausimas yra platesnio diskurso / akademinų diskusijų dalis (Wittel 2001; Balkin 2004; Naveh 2000). Informacijos visuomenės egzistavimo faktas konstatuojamas kaip kontekstas tolesnei analizei. Tokia tyrimo prielaida ar poreikis tirti reiškinį, nagrinėjamą straipsnyje, suteikiama nurodant, jog „gyvename informacijos visuomenėje“ arba „įvyko informacijos revoliucija“. Straipsniai pradedami deklaruojant informacijos visuomenės iškilimą, nurodant, jog vyksta interneto ir / ar IKT plėtra, ir pereinant prie tyrimo klausimo (Bonfadelli 2002; Bouwman and de Wijngaert 2002; Bannister 2007; Räsänen 2006; Firth and Mellor 2005; Mariscal 2005; Harrison and Wesells 2005; Heath et al. 2000; Mun-Cho Kim

2004). Konstatavus informacijos visuomenės egzistavimo faktą, siekiama konceptualizuoti socialinius reiškinius, kurie apibrėžiami kaip a) informacijos visuomenės dariniai, pavyzdžiui, tinklo socialumas (Wittel 2001); b) informacijos visuomenės keliama iššūkiai, pavyzdžiui, žodžio laisvė internete (Balkin 2004); c) kelia poreikį plėtoti naujas akademines koncepcijas (pvz., holistinės kraštovaizdžio ekologijos (Naveh 2000)).

Nors kaip atspirtis pasirenkama informacijos visuomenės samprata, atliekant tyrimus vadovaujamosi kitomis teorijomis. Räsänenas (2006; 64), matuodamas skaitmeninę atskirtį, remiasi Esping-Anderseno gerovės valstybių koncepcija. Van Dijkas (2006; 232) kritikuoja, kad skaitmeninės skirties tyrimai nesiejami su bendromis socialinės nelygybės teorijomis. Wittelis (2001), plėtodamas tinklinio socialumo koncepciją, kaip minėta, teigia, jog siekia sukurti Castellso informacijos teorijos mikrosociologinę konceptualizaciją, tačiau ją konstruodamas remiasi autoriais, nagrinėjančiais kintančias socialumo formas (Simmeliu, Baumanu, Giddensu, Sennettu etc.). Bonfadellis (2002), keldamas klausimus apie skaitmeninę skirtį, vadovaujasi žinių spragų teorija, pateikia jos kritiką ir siūlo korekcijas. Harry's Bouwmanas ir Lidwienas van de Wijngaertas (2002), nagrinėdami informacinių poreikių charakteristikas tam, kad išsiaiškintų, kaip pasirenkamos vartojamos medijos informacijos visuomenėje, remiasi naudojimosi ir atlygio teorija.

2) Didžiojoje dalyje nagrinėtų straipsnių informacijos visuomenės sąvoka atlieka konteksto suteikimo vaidmenį. Pavyzdžiui, minėtame Wittelio (2001) straipsnyje nagrinėjama, kokio

tipo socialumas tampa reikšmingas *informacijos amžiuje*, ir siūloma tinklo socialumo samprata. Informacijos visuomenės samprata straipsnyje pateikiama kaip faktas, bet ne kaip koncepcija, laukas, kontekstas, kuriame įvykę pokyčiai transformuoja socialumo ir socializacijos (Simmel (1997) vartojama prasme) procesus, kuriuos siekiama konceptualizuoti straipsnyje. Kitas pavyzdys, kaip informacijos visuomenės sąvoka pasitelkiama siekiant suteikti kontekstą nagrinėjamam klausimui, yra Jacko Balkino (2004) straipsnis, kuriame nagrinėjama, kaip skaitmeninės technologijos keičia socialines laisvos kalbos, laisvo reiškimosi ir kontrolės sąlygas. Informacijos visuomenės sąvoka taip pat pateikiama kontekstualizuojant skaitmeninės skirties, žinių spragų, informacijos poreikių, IKT paplitimo, tinklo infrastruktūros, interneto naudojimo ir prisijungimo taškų matavimus (Van Dijk 2006; Bonfadelli 2002; Bouwman and de Wijngaert 2002).

Į kontekstinimų esama ir tiesmukesnių. Štai Rudolfas Stichwehas (2000) nagrinėja santykį tarp sistemos, veiksmo ir komunikacijos teorijų, siekdamas įrodyti, jog veiksmo ir komunikacijos teorijos yra nesuderinamos, ir teigdamas, jog pirmenybės skyrimas komunikacijos teorijai veiksmo teorijos atžvilgiu yra susijęs su socialiniu pokyčiu. Informacijos visuomenės samprata paaiškina socialines komunikacijos teorijos, kaip nagrinėjamo reiškinio, išitvirtinimo prielaidas. Industrinei visuomenei labiau tiko veiksmo teorija, informacijos visuomenei labiau tinka komunikacijos teorija.

3) Dar vienas būdas, kuriuo informacijos visuomenė tampa straipsnio objektu, – kai ši visuomenė svarstoma / kvestionuojama /

dekonstruojama kaip vyriausybės įgyvendinamas projektas. Šios pozicijos, žinoma, laikosi kritinės teorijos atstovai (Selwyn 2003; Golding 2000; Goodwin and Spittle 2002; Levi and Wall 2004). Taip informacijos visuomenės tyrimai eksplicitiškai priartinami prie politinių koncepcijų lygmens. Pažymėtina, kad, straipsnyje pateikus informacijos visuomenės kritiką, nebūtinai pateikiamas tos visuomenės apibrėžimas ar ši samprata konceptualizuojama. Selwyno (2003) straipsnis skirtas informacijos visuomenei, kaip politinio ir ekonominio elito sąmokslui, dekonstruoti, bet pati informacijos visuomenė ar sinonimiškai vartojamas informacijos amžius – neapibrėžiami. Antra vertus, pasak šio požiūrio šalininkų, neaišku, „ką informacijos visuomenė reiškia, ir tai yra diskurso ir socialinės kovos vieta“ (Goodwin and Spittle 2002; 226).

Galiausiai dera pabrėžti, kad informacijos visuomenę analizuojančių mokslo tekstų temos, sampratos ir funkcijos straipsniuose susipina. Kaip minėta, informacijos visuomenės sampratos tiek jos plėtrą analizuojančiuose, tiek ją kritikuojančiuose straipsniuose iš esmės sutampa, tačiau funkcija juose skiriasi – tiek informacijos visuomenė kaip tyrimo postūmis, tiek kaip kritikos objektas yra stiprios ir priešingos viena kitai.

Išvados

Informacijos visuomenės tyrimų sričiai būdingas teorinis aplaidumas ir koncentravimasis į empirinius tyrimus. Teksto sąsajos su tyrimų lauku mūsų tirtuose tekstuose pasirodo ne išsamiuose teoriniuose svarstymuose, bet raktažodžiuose, fragmentiškuose įk kontekstini-

muose arba apeliacijose į numanomą skaitytojų foninį žinojimą.

Informacijos visuomenės diskursas lokalizuotinas ne tiek (numanomai) nesuinteresuoto mokslinio tyrimo interesų, kiek politinių tendencijų lauke. Siekdami šio tikslo, pasirinkome gilintis į publikacijas, skirtas informacijos visuomenei, paskelbtas Lietuvoje svarbia (tebe) laikomoje tarptautinėje duomenų bazėje *Web of Science*.

Tarp cituojamiausių šioje DB publikuotų informacijos visuomenės problematikai skirtų straipsnių nėra grynai teorinių darbų, nagrinėjančių šio socialinio būvio esmę ar elementus. Taip pat nėra bandymų patikrinti teorinius samprotavimus tyrimais.

Tačiau toks vengimas teorizuoti anaipol nereiškia, kad informacijos visuomenės koncepcija yra nebediskutuotina. Analizuotuose straipsniuose informacijos visuomenės samprata neįgyja aiškios apibrėžties. Ji retai eksplicitiškai apibrėžiama, o nagrinėjama ir kvestionuojama – dar rečiau. Dažniausiai ji laikoma tiesiog savaimė suprantamu šiuolaikinio socialinio pasaulio būklės įvardijimu. Jei vis dėlto informacijos visuomenės samprata straipsnyje ir pateikiama eksplicitiškai, ji dažniausiai siejama su IKT plėtra ir jos socialiniais padariniais, kurie beveik nedetalizuojami.

Esama dviejų plačių požiūrių į informacijos visuomenę – optimistinio, pabrėžiančio šio socialinio būvio pranašumus, ir kritinio, reginčio čia naują galios elitų projektą. Šios dvi pozicijos skiriasi ir tuo, kad tik antroji iš jų yra eksplicitiškai politiška, o pirmoji savo politiškumą maskuoja. Kadangi tai būdinga ne tik informacijos visuomenės tyrimų diskursui, ši išvada gali pasirodyti triviali, visgi norime

pabrėžti, kad tyrimas parodė, jog, nesant jokių kitų rimtų metodologinių nesutarimų, šis normatyvinis ginčas iš esmės laikytinas vieninteliais apčiuopiamais debatais mūsų tirtame lauke. O

tai, savo ruožtu, leidžia tvirtinti, kad informacijos visuomenės tyrimai yra ne tiek vyraujančius mokslinius interesus, kiek dominuojančias politines nuostatas atspindintis dalykas.

LITERATŪRA

Bangemann, Martin et al. 1994. *Europe and the Global Information Society*. Brussels: European Council.

Bauer, Martin W., Petkova, Kristina, and Boyadjieva, Pepka. 2000. „Public Knowledge of and Attitudes to Science: Alternative Measures That may End the “science war”“. *Science, Technology & Human Values* 25 (1): 30–51.

Berger, Peter L. 1995. *Sociologija. Humanistinis požiūris*. Kaunas: Litterae Universitatis.

Borghini, Andrea. 2015. „Science and Society in Karl Raimund Popper: Some Reflections Starting from *Positivismustreit*“, *Journal of Classical Sociology* May 2015 15: 122–138.

Bourdieu, Pierre. 1988. *Homo academicus*. Cambridge: Polity.

Castells, Manuel. 2005. *Tinklaveikos visuomenės raida*. Vilnius: Poligrafija ir informatika (leidimas anglų kalba 1996).

Delanty, Gerard and Strydom, Piet. 2003. *Introduction: What is the Philosophy of Social Science?* in Gerard Delanty and Piet Strydom (eds.) *Philosophies of Social Science: The Classic and Contemporary Readings*. Maidenhead & Philadelphia: Open University Press: 1–12.

Delanty, Gerard. 2005. *Social Science: Philosophical and Methodological Foundations* (2nd edition). Maidenhead: Open University Press.

Elam, Mark and Bertilsson, Margareta. 2003. „Consuming, Engaging and Confronting Science: The Emerging Dimensions of Scientific Citizenship“, *European Journal of Social Theory* 6.2: 233–251.

Fitzpatrick, Tony. 2002. „Critical Theory, Information Society and Surveillance Technologies“, *Information, Communication and Society* 5 (3): 357–378.

Gedutis, Aldis. 2012. „Filosofija. Sociologija XXI a.: žvilgsnis iš Marso“, *Filosofija. Sociologija* 1: 3–17.

Gedutis, Aldis ir Kraniauskas, Liutauras. 2013. *Socialinių ir humanitarinių mokslų vertinimo praktikos Lietuvoje*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Giddens, Anthony. 2006. *Sociology*. 5th ed. Cambridge: Polity.

Glerup, Cecilie and Horst, Maja. 2014. „Mapping ‘social responsibility’ in science“, *Journal of Responsible Innovation* 1 (1): 31–50.

Gouldner, Alvin Ward. 1970. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.

Greiffenhagen, Christian, Mair, Michael, and Sharrock, Wes. 2015. „Methodological Troubles as Problems and Phenomena: Ethnomethodology and the Question of ‘Method’ in the Social Sciences“, *British Journal of Sociology* 66 (3): 460–485.

Hassan, Robert. 2008. *The Information Society: Cyber Dreams and Digital Nightmares*. London: Polity.

Justus, James. 2014. „Methodological Individualism in Ecology“, *Philosophy of Science* 81 (5): 770–784.

Krause, Monika. 2016. „The Meanings of Theorizing“, *British Journal of Sociology* 67 (1): 23–29.

Lietuvos Respublikos Vyriausybė. 2005. „Lietuvos informacinės visuomenės plėtros strategija“, *Valstybės žinios*, 2005-06-11, Nr. 73-2649.

Manovich, Lev. 2008. „How to Represent Information Society?“, in Miltos Manetas, *Paintings from Contemporary Life*. Milano: Johan & Levi Editore.

Mansour, Nasser. 2009. „Science-Technology-Society (STS): A New Paradigm in Science Education“, *Bulletin of Science, Technology & Society* 29: 287–297.

- Mejlgaard, Niels and Bloch, Carter. 2012. „Science in Society in Europe“, *Science and Public Policy* 39 (6): 695–700.
- Peters, Benjamin (ed.). 2016. *Digital Keywords: A Vocabulary of Information Society and Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Rios, Diego. 2013. „Models and Modeling in the Social Sciences. Perspectives on Science“ 21 (2): 221–225.
- Ritzer, George. 1992. *Classical Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Sandrine, Thérèse and Brian, Martin. 2014. „Resist, Scientist! Countering Degradation Rituals in Science“, *Prometheus* 32 (2): 203–220.
- Savage, Mike and Burrows, Roger. 2007. „The Coming Crisis of Empirical Sociology“, *Sociology* 41 (5): 885–899.
- Schmierbach, Mike. 2005. „Method Matters: The Influence of Methodology on Journalists’ Assessments of Social Science Research“, *Science Communication* 26: 269–287.
- Slaughter, Sheila and Rhoades, Gary. 2004. *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Slaughter, Sheila and Rhoades, Gary. 2005. „From “Endless Frontier” to “Basic Science for Use”: Social Contracts between Science and Society“, *Science, Technology & Human Values* 30: 536–572.
- Sturgis, Patrick and Allum, Nick. 2004. „Science in Society: Re-evaluating the Deficit Model of Public Attitudes“, *Public Understanding of Science* 13 (1): 55–74.
- Swedberg, Richard. 2016. „Before Theory Comes theorizing or How to make Social Science More interesting“, *British Journal of Sociology* 67 (1): 5–22.
- Šaulauskas, M. P. 2000a. „Homo informaticus apžavas: du prietarai, trys svajos“, *Informacijos mokslai* 13: 39–48.
- Šaulauskas, Marius Povilas. 2000b. „Metodologiniai informacijos visuomenės studijų profiliai: vynos jaunas, vynmaišiai seni?“. *Problemos* 58: 15–22.
- Šaulauskas, Marius Povilas. 2002. „Informacijos visuomenės studijų pastoliai: naujųjų vynmaišių beiškant“, *Problemos* 63: 9–18.
- Šaulauskas, Marius Povilas. 2003. „Informacijos visuomenės samprata: senųjų vynmaišių gniaužtai“, *Problemos* 64: 64–73.
- Thorlindsson, Thorolfur and Vilhjalmsson, Runar. 2003. „Introduction to the Special Issue: Science, Knowledge, and Society“, *Acta Sociologica* 46: 99–105.
- Thurk, Jessica and Fine, Gary Alan. 2003. „The Problem of Tools: Technology and the Sharing of Knowledge“, *Acta Sociologica* 46: 107–117.
- Valantiejus, Algimantas. 2007. *Sociologijos istorija: teorinės idėjos, problemos ir sąvokos. I tomas. Sociologijos filosofija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Viliūnas, Giedrius (sud.). 2004. *Lietuvos humanitarinių ir socialinių mokslų plėtros problemos*. Vilnius: LII leidykla.
- Webster, Frank. 2006. *Informacijos visuomenės teorijos*, Vilnius: Poligrafija ir informatika.
- Informacijos visuomenės analizei iliustruoti naudoti labiausiai cituojami WOS socialinių mokslų srities, sociologijos ir komunikacijos krypties straipsniai**
- Balkin, Jack M. 2004. „Digital Speech and Democratic Culture: A Theory of Freedom of Expression for the Information Society“ 1: 1–55.
- Bonfadelli, Heinz. 2002. „The Internet and Knowledge Gaps – a Theoretical and Empirical Investigation“, *European Journal of Communication* 17 (1): 65–84.
- Bannister, Frank. 2007. „The Curse of the Benchmark: An Assessment of the Validity and Value of E-government Comparisons“, *International Review of Administrative Sciences* 73 (2): 171–188.
- Bouwman, Harry and Van de Wijngaert, Lidwien. 2002. „Content and Context: an Exploration of the Basic Characteristics of Information Needs“, *New Media & Society* 4 (3): 329–353.
- Golding, Peter. 2000. „Forthcoming Features: Information and Communications Technologies

- and the Sociology of the Future“, *Sociology* 34 (1): 165–184.
- Goodwin, Ian and Spittle, Steve. 2002. „The European Union and the Information society“, *New Media & Society* 4 (2): 225–249.
- Grimes, Seamus. 2000. „Rural Areas in the Information Society: Diminishing Distance or Increasing Learning Capacity?“, *Journal of Rural Studies* 16: 13–21.
- Hanafizadeh, Mohammad Reza, Saghaei, Abbas, and Hanafizadeh, Payam. 2009. „An Index for Cross-Country Analysis of ICT Infrastructure and Access“, *Telecommunications Policy* 33: 385–405.
- Harrison, Jackie and Wessels, Bridgette. 2005. „A New Public Service Communication Environment? Public Service Broadcasting Values in the Reconfiguring Media“, *New Media & Society* 7 (6): 834–853.
- Heath, Christian, Knoblauch, Hubert, and Luff, Paul. 2000. „Technology and Social Interaction: the Emergence of ‘Workplace Studies’“, *British Journal of Sociology* 51 (2): 299–320.
- Firth, Lucy and Mellor, David. 2003. „Broadband: Benefits and Problems“, *Telecommunications Policy* 29: 223–236.
- Kim, Mun-Cho. 2003. „Surveillance Technology, Privacy and Social Control – With Reference to the Case of the Electronic National Identification Card in South Korea“, *International Sociology* 19 (2): 193–213.
- Levi, Michael and Wall, David S. 2004. „Technologies, Security, and Privacy in the post-9/11 European Information Society“, *Journal of Law and Society* 31 (2): 194–220.
- Mariscal, Judith. 2005. „Digital Divide in a Developing Country“, *Telecommunications Policy* 29: 409–428.
- Naveh, Zev. 2000. „What is Holistic Landscape Ecology? A Conceptual Introduction“, *Landscape and Urban Planning* 50: 7–26.
- Räsänen, Pekka. 2006. „Information Society for all? Structural Characteristics of Internet Use in 15 European countries“, *European Societies* 8 (1): 59–81.
- Selwyn, Neil. 2003. „Doing IT for the Kids“: Re-examining Children, Computers and the „Information Society“, *Media, Culture & Society* 25: 351–378.
- Selwyn, Neil. 2006. „Digital Division or Digital Decision? A study of Non-users and Low-users of Computers“, *Poetics* 34: 273–292.
- Stichweh, Rudolf. 2000. „Systems Theory as an Alternative to Action theory? The Rise of ‘Communication’ as a Theoretical Option“, *Acta Sociologica* 43: 5–13.
- Tinning, Richard and Fitzclarence, Lindsay. 1992. „Postmodern Youth Culture and the Crisis in Australian Secondary School Physical Education“, *Quest* 44: 287–303.
- van Dijk, Jan A.G.M. 2006. „Digital Divide Research, Achievements and Shortcomings“, *Poetics* 34: 221–235.
- Wittel, Andreas. 2001. „Toward a Network Sociality“, *Theory, Culture and Society* 18 (6): 51–76.

ABSTRACT**INFORMATION SOCIETY: A FUNDAMENTAL CONCEPT OR A TRENDY KEYWORD**

This article is a metatheoretical research of the foundations of information society studies. The research focuses on the most cited articles on the topic of information society from sociology and communication studies, published in the international Web of Science database. After analysing the methods by which information society is conceptualised, the contexts of where this keyword appears and the functions that it performs, the authors conclude that the most important debate in the field is neither theoretical or methodological, but rather normative – i.e., between the enthusiasts of information society as progressive social development and its adversaries – the exponents of critical theory. This leads to a conclusion that information society studies rather embody trends of political and public discourse than scholarly interests.

Filosofijos istorijos ir logikos katedra
Vilniaus universitetas
El. paštas: kestutis.kirtiklis@fsf.vu.lt